

УДК УДК 94(477.54) "1939/1945":130.2

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.14

I. В. ДВОРКІН**ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У СУЧАСНОМУ ХАРКОВІ**

У запропонованій статті розглядається місце пам'яті про Другу світову війну у міському просторі сучасного Харкова на прикладі меморіалів та пам'ятників. У радянський та пострадянський період пам'ять про війну знайшла своє відображення у назвах вулиць, меморіалах, пам'ятниках та інших «місцях пам'яті». Зокрема, вони присвячені війні в цілому, а також різним її подіям. Вони присвячені героїзму радянських воїнів, трагедії польських офіцерів та інших жертв радянського тоталітаризму, трагедії єврейського народу – Голокосту, українському визвольному рухові – Українській повстанській армії тощо. У статті проаналізовано зміни, що відбувалися у меморіалізації війни після здобуття Україною незалежності. Припускається, що сучасна російська війна також матиме вплив на пам'ять про Другу світову війну в Україні та Харкові, зокрема.

Ключові слова: Друга світова війна, політика пам'яті, меморіали, пам'ятники, меморіальні практики.

I. V. DVORKIN**MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN CONTEMPORARY KHARKIV**

The proposed article examines the place of commemoration of the Second World War in the urban space of modern Kharkiv on the example of memorials and monuments. In the Soviet and post-Soviet period, the memory of the war was reflected in the names of streets, memorials, monuments and other "places of memory". In particular, they are devoted to the war as a whole, as well as to its various events. They are dedicated to the heroism of Soviet soldiers, the tragedy of Polish officers and other victims of Soviet totalitarianism, the tragedy of the Jewish people – the Holocaust, the Ukrainian liberation movement – the Ukrainian Insurgent Army, etc. The article analyzes the changes that took place in the commemoration of the war after Ukraine gained independence. It is assumed that the modern Russian war will also have an impact on the memory of the Second World War in Ukraine and Kharkiv, in particular.

Key words: World War II, politics of memory, memorials, monuments, memorial practices.

Постановка проблеми. Пам'ять про Другу світову війну в Україні та Харкові зокрема була та залишається актуальною. Меморіалізація таких «важких» сторінок історії, як війна, завжди були у центрі уваги держави, її політики пам'яті, історичної політики. Для радянського періоду було характерним використання ідеологемі «Велика вітчизняна війна радянського народу 1941-1945 рр.». Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. цей термін також використовувався у широкому дискурсі, при цьому відбувалась зміна акцентів у бік вшанування пам'яті «звичайних людей». Паралельно використовувався термін «Друга світова 1939 – 1945 рр.». Саме останній термін залишився єдиним після Революції Гідності (2014 р.) та відповідних законодавчих змін (2015 р.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження пам'яті про Другу світову війну в Україні є достатньо вивченою темою, якою

цікавляться як українські, так і закордонні дослідники. Зокрема, досліджується пам'ять про війну в контексті формування української політичної нації [2], сучасного історичного дискурсу [4]. Також у центрі уваги вчених перебуває міфологема «Велика вітчизняна війна», її використання в політиці пам'яті [12] та коментарівних практиках [1] тощо. Автор запропонованої статті брав участь у реалізації проекту мультимедійної освітньої платформи пам'яті про Другу світову війну у Харкові [13], матеріали якої використовуються у даній публікації. Зазначені вище зміни у політиці пам'яті мали безпосередній вплив на міський простір.

Метою статті є короткий аналіз меморіалізації подій Другої світової війни у радянський та пострадянський період на прикладі міста Харкова.

Виклад основного матеріалу. Пам'ять про Другу світову війну широко представлена у міському просторі міста Харкова. На честь подій

війни, окремих історичних особистостей названі вулиці та проспекти, зведено меморіали та пам'ятники, встановлені меморіальні дошки, створено величезні графіті-мурали.

Офіційно впорядкування місць поховань та встановлення перших пам'ятників в СРСР розпочалось ще під час та одразу після завершення війни. Були визначені певні критерії та типові проекти пам'яток [2, с. 25]. Проте, масове встановлення меморіалів та пам'ятників відбувається вже у період «застою», пам'ять про війну набуває нового значення та інструменталізується партією. Зміни у державній політиці пам'яті щодо війни були пов'язані із «холодною війною» та формуванням іміджу СРСР як країни-переможниці над фашизмом. Саме з 1965 р. на офіційному рівні як святковий день відзначається День Перемоги [1, с. 186-189].

Отже, святкування Дня Перемоги наповнюється агітаційно-пропагандистським сенсом, у період «застою» по всій країні постають величні пам'ятники та меморіальні комплекси. У 1970-х рр. відбувається відкриття Меморіалу героїчної оборони Одеси, меморіалу «Живі – безсмертні» у Донецьку, Меморіалу Вічної слави у Сумах тощо. Меморіал у Харкові було відкрито в 1977 р. Він став одним з найбільш упізнаваних «місць пам'яті» Харкова. Над спорудженням меморіалу протягом семи років працював колектив скульпторів та архітекторів під керівництвом скульптора, ветерана Другої світової війни М. Овсянкіна [7].

Пам'ятники радянського періоду переважно присвячені героїзму та вшануванню пам'яті радянських воїнів-переможців та радянських громадян – жертв окупантів, що цілком вписувалося у концепт «Великої вітчизняної війни». Пам'ятники воїнам-визволителям, часто грандіозні за свої масштабами, були встановлені в СРСР та за його межами, переважно у країнах Східної Європи. Поруч із меморіальним комплексом, знаковим для Харкова, є пам'ятник воїну-Визволителю [9]. Пам'ятник у вигляді скульптури радянського воїна, який підняв вгору автомат. У 2010 р. після багатьох років після спорудження, відбулась реконструкція та його урочисте відкриття. У 2013 р. пам'ятник наказом Міністерства культури внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток. З квітня 2015 р. на верхівці пам'ятника встановлено український прапор. Пам'ятник став символом вигнання нацистських окупантів з Харкова. У тому числі, завдяки пам'ятнику та топонімічним об'єктам поруч (станція метро та вулиця 23 серпня) вказана дата широко відома харків'янам та гостям міста та вписалася в історію міста як знакова [9].

У другій половині 1960-х рр. в українських містах встановлюються пам'ятники та меморіали, присвячені студентам та співробітникам навчальних закладів. У Харкові подібні «місця пам'яті» були встановлені у Харківському авіаційному та Харківському політехнічному інститутах.

Меморіальний монумент на території Харківського політехнічного інституту був відкритий 23 серпня 1968 р. у день 25-ої річниці визволення Харкова від нацистів. Ініціатива створення належала студентам інституту, які надали кошти, зароблені під час роботи у будівельних загонах. Меморіал знаходиться навпроти входу до Головного аудиторного корпусу НТУ «ХПІ». Він містить плити з іменами близько 200 політехніків – студентів, викладачів, співробітників, які загинули на фронтах Другої світової війни. Саме з цього місця в 1941 р. йшли на війну політехніки, які склали студентський батальйон [7].

Як вже зазначалося, здобуття Україною незалежності, звичайно, позначилося на державній політиці пам'яті, але не суттєво. Існуюча за радянських часів концепція «Великої вітчизняної війни 1941-1945» залишилася зі змінами та існувала паралельно із загальноприйнятою у світі концепцією «Другої світової війни 1939-1945 рр.», що немає яскравого політичного сенсу. Продовженням радянської традиції героїзації можна вважати зведення у 2014 р. пам'ятника радянському маршалу Георгію Жукову (на проспекті названому у той самий час на його честь та неподалік відповідної станції метро). З другої половини 1990-х рр. пам'ятник і територія майже не обслуговувались і поступово руйнувались. У 2012 р. відбувся капітальний ремонт. Після прийняття у 2015 р. «законів про декомунізацію» тривали суперечки щодо назви проспекту між Харківською міською радою та Українським інститутом національної пам'яті щодо доцільності та відповідності діючому законодавству існування пам'ятника та проспекту маршала Жукова [10]. Навесні 2022 р., в умовах широкомасштабної російсько-української війни пам'ятник Г. Жукову було демонтовано.

У радянському історичному та комеморативному дискурсі геноцид єврейського народу часів Другої світової війни – Голокост – замовчувався. Якщо на місцях розстрілів єврейських громад були встановлені пам'ятники, то вони не містили згадок про євреїв, яких не виокремлювали із загальної маси «радянських громадян-жертв фашизму». У 1990-х рр. відбуваються значні зміни, місця, пов'язані із Голокостом, поступово з'являються на мапах українських міст. У Харкові існує декілька місць пам'яті, присвячених трагедії єврейського народу. Це меморіальний комплекс «Дробицький Яр», меморіал на місці колишнього гетто на Московському проспекті; меморіальна дошка на місці колишньої синагоги, у якій загинуло декілька сотень євреїв, на вулиці Громадянській (Міщанській), де була встановлена меморіальна дошка у 2000 р., пам'ятник Праведнику народів світу лікарю Олександрі Міщанінову.

У Харкові найбільш значущими «місця пам'яті» про Голокост – Дробицький Яр та місце єврейського гетто – були позначені на початку 1990-х рр. У грудні 2002 р. відбулось урочисте відкриття меморіального комплексу «Дробицький Яр»

(будівництво велось із 1992 р.). У 2005 р. було відкрито траурну залу з Чашею скорботи. У 2008 р. комітет «Дробицький Яр» встановив пам'ятник з інформацією про трагедію українською, івритом та англійською мовами. На ньому міститься напис: «У Дробицькому Яру з грудня 1941 року по січень 1942 р. нацистами знищено понад 16 тисяч в'язнів Харківського єврейського гетто – старих, жінок та дітей – тільки тому, що вони були євреями» [8].

Ще одна трагедія Другої світової війни – масові розстріли полонених польських офіцерів 1940 р. – теж знайшла своє відображення у меморіальному просторі Харкова. Меморіальний комплекс у харківському Лісопарку споруджений за спільної ініціативи Польщі та України. 17 червня 1998 р. президент України Леонід Кучма та президент Польщі Олександр Квасневський поклали на місці майбутнього меморіального комплексу наріжний камінь, який був освячений Папою Римським Йоаном Павлом II. Меморіал був збудований протягом 1999–2000 років у шостому кварталі харківського Лісопарку, трагічному місці для українського та польського народів, та сьогодні має назву Меморіал жертв тоталітаризму (Меморіальний комплекс жертв необґрунтованих репресій) [5].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні, переважно в локальному вимірі, в Галичині та на Волині, з'являються перші пам'ятники бійцям Української повстанської армії. У 1992 р. пам'ятний знак УПА був встановлений у Харкові, що було скоріше винятком для Східних регіонів України. Він був встановлений на зарослому пагорбі, що символізує курган, традиційне місце поховань воїнів. Спочатку знак планувалося встановити у Лісопарку, але потім було визначено інше місце – Молодіжний парк [11].

Зазначені вище «місця пам'яті» є також місцями для меморіальних практик, що пов'язані із війною, окремими її подіями. Так, у травні та серпні щороку, до 2022 р., пам'ятні заходи за участю місцевої влади відбувалися у Меморіалі Слави в Лісопарку, біля пам'ятника Воїну-визволителю та біля інших пам'ятних місць; у грудні – у Дробицькому Яру (в роковини масового розстрілу харківських євреїв) тощо.

Широкомасштабне російське вторгнення у 2022 р. спричинило величезний негативний вплив на місто Харків. Частина пам'ятників та меморіалів були пошкоджені унаслідок обстрілів. Так, було пошкоджено Меморіальний комплекс Дробицький Яр, Меморіал Слави у Лісопарку, українсько-польський меморіал. На жаль, цей перелік не є вичерпним, поки тривають обстріли та бойові дії поруч із містом. Можна припустити, що події сучасної війни здійснить свій вплив і на політику пам'яті про Другу світову війну, що, у свою чергу, вплине і на меморіальну політику та меморіальні практики в Україні та Харкові. На зміну модернізованим практикам, що беруть свій початок у радянську добу, мають прийти нові.

Висновки. Отже, у міському просторі Харкова

пам'ять про Другу світову війну широко представлена. До радянських «місць пам'яті», що були позначені у міському середовищі переважно починаючи з 1960-х рр., додалися пам'ятники та меморіали вже доби незалежної України. Звичайно, на місцеву меморіальну політику прямо впливає державна політика пам'яті. Пам'ятники радянської доби переважно присвячені героїзму та героїзації радянських воїнів. Зі здобуттям Україною незалежності відбувається зміна акцентів, також з'являються нові «місця пам'яті», присвячені трагічним сторінкам історії Другої світової війни – Голокосту, розстрілам польських офіцерів тощо.

Список літератури

1. Венгерська, В.О. (2015). Міф про Велику Вітчизняну війну: радянський спадок та його презентації в комеморативних практиках в Україні та Польщі. *Intermarium: історія, політика, культура: зб. наук. праць/за ред. В.О. Венгерської*. Житомир. Вип. 2. С. 184-196.
2. Денисенко, Г. (2002). Друга світова війна в пам'ятках історії та культури. *Наукові записки НаУКМА*. Том 20. Історичні науки. Ч. 2. С. 24-27.
3. Довганик, Н.М. (2014). Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. *Історико-політичні студії*. 2. С. 34-40.
4. Левітас, Ф.Л. (2013). Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2. С. 83-97.
5. Меморіал жертв тоталітаризму (Меморіальний комплекс жертв необґрунтованих репресій) (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/memorialpol-ua/>
6. Меморіал Слави на території НТУ «ХПІ» (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/glory-memorial-khpi/>
7. Меморіал Слави у Лісопарку (2020). *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/lisoparkmemorial/>
8. Меморіальний парк і музей «Дробицький Яр» (2020). *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/drobitskiymemorial/>
9. Пам'ятник Воїну-визволителю (2020). *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/23serpnia/>
10. Пам'ятник маршалу Г. Жукову (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/zhukov/>
11. Пам'ятний знак Українській повстанській армії (2020) *Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові*. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/upa-2/>
12. Портнов, А. (2010). «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька

порівняльних спостережень. *Україна Модерна*. 4(15). С. 206-218.

13. Про проект (2020). Don't Forget! Kharkiv. Мультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/about-project/>

References (transliterated)

1. Venherska, V.O. (2015). Mif pro Velyku Vitchyznianu viinu:adianskyi spadok ta yoho prezentatsii v komemoratyvnykh praktykakh v Ukraini ta Polshchi " [The myth of the Great Patriotic War: the Soviet legacy and its presentation in commemorative practices in Ukraine and Poland]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura: zb. nauk. prats/za red. V.O. Venherskoi. Zhytomyr. Vyp. 2. S. 184-196.*

2. Denysenko, H. (2002). Druha svitova viina v pamiatkakh istorii ta kultury. [World War II in monuments of history and culture]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 20. Istorychni nauky. Ch. 2. S. 24-27.*

3. Dovhanyk, N.M. (2014). Istorychna pamiat pro Druhu svitovu viinu v konteksti formuvannia ukrainskoi politychnoi natsii. " [Historical memory of the Second World War in the context of the formation of the Ukrainian political nation]. *Istoryko-politychni studii. 2. S. 34-40.*

4. Levitas, F.L. (2013). Pamiat pro Druhu svitovu viinu v konteksti suchasnoho istorychnoho dyskursu. " [Memory of the Second World War in the context of modern historical discourse]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 2. S. 83-97.*

5. Memorial zhertv totalitaryzmu (Memorialnyi kompleks zhertv neobgruntovanykh represii) (2020) [Memorial to the victims of totalitarianism (Memorial complex to the victims of unjustified repression)]. Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/memorialpol-ua/>

6. Memorial Slavy na terytorii NTU «KhPI» (2020). [Glory Memorial on the territory of NTU "KhPI"]. Don't

Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/glory-memorial-khpi/>

7. Memorial Slavy u Lisoparku (2020). [Lisopark Glory Memorial]. Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/lisoparkmemorial/>

8. Memorialnyi park i muzei «Drobytskyi Yar» (2020). [Memorial Park and Museum «Drobitsky Yar»]. Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/drobitskiymemorial/>

9. Pamiatnyk Voinu-vyzvolyteliu (2020). [Monument to the Liberator Warrior]. Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/23serpnia/>

10. Pamiatnyk marshalu H. Zhukovu (2020) [Monument to Marshal Zhukov]. Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/zhukov/>

11. Pamiatnyi znak Ukrainskii povstanskii armii (2020) [Memorial to the Ukrainian Insurgent Army]. Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/upa-2/>

12. Portnov, A. (2010). «Velyka Vitchyzniana viina» v politykakh pamiatі Bilorusi, Moldovy ta Ukrainy: kilka porivnialnykh sposterezhen. " ["The Great Patriotic War" in the memory policies of Belarus, Moldova and Ukraine: several comparative observations]. *Ukraina Moderna*. 4(15). S. 206-218.

13. Pro proekt (2020). Don't Forget! Kharkiv. Mультимедійна платформа пам'яті про Другу світову війну у Харкові. [Multimedia platform of memory of the Second World War in Kharkiv]. Retrieved from <https://dontforgetkharkiv.com.ua/about-project/>

Надійшла (received) 12.03.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Дворкін Ігор Володимирович (Ihor Dvorkin) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>